

DOĞU KARADENİZ'İN TARİHİ COĞRAFYASI

Veli ÜNSAL*

Özet : Doğu Karadeniz'in tarihi coğrafyası ile ilgili olan bu çalışma bölgenin sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı ayrı bir önem kazanmaktadır. Bölge coğrafyası, tarih öncesi çağlarda insanların yaşaması için gerekli olan tarım alanlarının küçük bir kısmını, su kaynakları ve bunların oluşturduğu doğal geçitlerin ise büyük bir kısmını bünyesinde barındırmaktadır. Bunun sonucu olarak da bölge, tarih öncesi devirlerde sürekli yerleşmeye sahne olmuştur. Özellikle bölgede Son Kalkolitik ve Tunç çağı boyunca varlığını sürdüren Karaz kültürünün etkileri görülmektedir.

Doğu Karadeniz tarihi çağlarla Hayaşa Krallığı döneminde (M.Ö. II. binin ortası) tanışmıştır. Hayaşalılar'dan bahseden Hitit kayıtları bölge ile ilgili en eski belgelerdir. Ayrıca bölgedeki zengin maden kaynakları, Urartu Devleti'nin dikkatini çekmekte gecikmemiştir. Urartu Devleti kuruluş evresini tamamlar tamamlamaz sınırlarını bu bölgeye doğru genişletmeye çalışmıştır. Antik kaynaklar da Doğu Karadeniz, Pontus ve Kolkhis olarak adlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi coğrafya, Doğu Karadeniz, Çoruh.

Tarihi olayların meydana geldiği her medeniyetin üzerinde kurulduğu bir coğrafi mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında en önemli rol zamanın doğal şartlarıdır. Elverişli iklim şartları, verimli topraklar ve su kaynakları açısından son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan bir siyasi oluşumun gelişeceği kesindir.

İşte coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların siyasi, ekonomik, dini ve kültürel hayatlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemektedir.

Tarihin hiç değişmeyen üç ana unsuru vardır. Yer (mekân), zaman ve insan. Bunlardan biri olmazsa tarihi olaylar ilmi olarak açıklanamaz¹. Her insan topluluğu dünya üzerinde bir yer işgal eder. Başka bir ifade ile insan topluluklarının hepsi coğrafi bir mekâna sahiptir. Coğrafi mekân, üzerinde yaşayan toplulukların maddi hayatlarına değişik biçimlerde etkili olmaktadır. Örneğin, deniz kenarında oturan insanlarla yaylalarda oturanların, nehir kenarında oturanlarla bozkırlarda oturan toplumların yaşantıları birbirinden farklıdır. Bu durumda tarihi olaylar toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi mekânların toplumlara etkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir².

Tarihin daha iyi anlaşılabilmesi için insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları salt coğrafya değil, bir mekânda yaşayan insanların hayatını coğrafi faktörlerin nasıl etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir. Bu yüzden tarihin

* Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih ABD.

¹ E. Memiş Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya.1990, 7.

² Memiş 1990., 7.; Demircioğlu 1993, 1.

istediği mutlak bir coğrafya bilgisi değildir. Aksine, tarihin istediği o mekânın toprağının, sularının, dağlarının ve denizlerinin üstünde yaşayan topluluklara yapacağı tesirdir. Yani milletlerin, devletlerin ve kültürlerin ortaya çıkmasındaki durumu açıklayan metodik bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bugün bize, coğrafya ile insan yaşantılarının nasıl birbirinden etkilendiğini anlatan jeopolitik, yani tarihi coğrafya öğretmektedir³.

Anadolu coğrafi konumundan dolayı Asya ile Avrupa kıtalarının birbiri ile bağlantısını neredeyse bir köprü görevi görerek sağlamaktadır. Ayrıca, boğazlar aracılığı ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bir su yolu görünümündedir⁴. Bu köprü vasıtası ile doğunun dini, sanatı ve uygarlığı batıya Yunanistan'a geçmiş, Yunan medeniyeti bu köprüden İskender'in Asya'ya yaptığı seferlerle tekrar doğuya yönelmiştir⁵.

Ayrıca, Anadolu Asya'dan batıya doğru uzanan İran platosunun devamı olduğundan genellikle dağlık ve yüksek bir yayladır. Anadolu'nun arızalı ve yüksek bir yayla oluşu, yüksek dağlar arasında sulak ve yerleşmelere elverişli vadilere imkân tanımıştır⁶.

En eski çağlardan beri dünyanın en önemli doğal ve tarihsel yollarının kavşak noktasında bulunan Anadolu, birbirinden sıradağlarla soyutlanmış, pek çok bölge ve farklı coğrafi özellikleri ile daima dikkat çekici olmuştur. Tarihin hemen hemen her döneminde çeşitli kültürel özelliklere sahip yörelere ayrılmıştır. Bunlar zaman içerisinde farklı etnik grupların yaşadığı farklı coğrafi adlar taşıyan bölgelere dönüşmüştür.

Anadolu da yaşayan insanların yaşadıkları çevreye bazı adlar vermiş olmaları son derece olağandır. Bu adlardan bazıları kaybolmuş, bazıları ise o bölgeye başkalarının yerleşmesine rağmen değişmemiştir. Bunun yanında yükselti, iklim ve strateji açısından Anadolu coğrafyası oldukça çeşitlilik göstermektedir.

Paleolitik ve Mezolitik çağın ideal yerleşme sahaları mağaralardır. Neolitik çağ için açık alanlarda, köylerde, kerpiçten yapılan konutlar ön plana çıkarken, Kalkolitik çağ yerleşmelerinde bariz bir gelişim göze çarpmakla birlikte kerpiç mimari Anadolu konutları için bu çağda da önemini korumuştur. Tunç çağında bir sıra evrim birbirini izlemiş, yerleşmelerin sayısındaki hızlı artış, kent denilen yerleşim birimlerinin doğmasına neden olmuştur⁷.

Yerleşim yerlerinin seçilişinde tarihin en eski devirlerinden itibaren büyük akarsu ve göl kenarları ana etkenlerden biri olmuştur. Örneğin, M.Ö. II.

³ Tanoğlu, Nüfus ve Yerleşme, Cilt I, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı: 45, İstanbul. 1969, 7-8.; Memiş 1990, 9.

⁴ Ramsay 1960, 23.; İzbirak 1984, 1.; Tunçdilek 1986, 9.; Yücel 1987, 4 vdd.; Memiş 1989, 3.; Kınal 1991, 1.; Erzen 1992, 1 vdd.; Lloyd 1998, 1.; Sevin 2003, 1

⁵ Ramsay 1960, 1.

⁶ İzbirak 1984, 7.; Yücel 1987, 7-8.; Kınal 1991, 2.

⁷ İnsanoğlunun kullandığı yerleşme birimlerinin ayrıntıları için bk., Tanoğlu 1969, 214 vdd.; Tunçdilek 1986, 9-15.; Baykara 2000, 1.; Sevin 2001, 1.;

bin yılda Anadolu'ya hâkim olan Hitit Devleti⁸ Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirlerinin bulunduğu bölgeye yerleşirken, Doğu Anadolu'da M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı⁹ ise Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgeyi kendisine uygun görmüştür.

Doğu Karadeniz, coğrafi konum itibarıyla güneyde Doğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz, kuzeydoğuda Kafkasya ve güneybatıda Orta Anadolu bozkırları arasında kalan bir orta bölge durumundadır. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeridir. Yine bu bölge tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralara çekmiştir.

Bölgenin kuzey sınırını Rize Dağları, güney sınırını Çoruh-Kelkit sıradağının zirvelerinden çekilen bir hat çizer. Batı sınırını Kelkit vadisi, doğu sınırını ise Yalnızçam Dağları'nın doğusu oluşturur.

Antik kaynaklara göre bölge, Pontus ve Kolkhis adı verilen topraklar içerisinde yer alır.

Pontus'un¹⁰, batısında Halys (Kızılırmak) Nehri, doğusunda Kolkhis, kuzeyinde Euxeinos (Karadeniz) ve güneyinde ise Kappadokia Armenia¹¹ (Doğu Anadolu) bulunmaktadır. Bu bölge antik yazarlar tarafından Karadeniz'in güney kıyılarını kastetmek amacıyla kullanılmıştır¹².

Kolkhis yöresi ise, kuzeydoğu Anadolu'da doğusu İberia (Gürcistan), batısı Pontus Euxeinos, kuzeyi Kafkas Dağları ve güneyi Doğu Anadolu ile sınırlı olan alandır. Herodotos, Kolkhislileri köken olarak Mısır'a dayandırır¹³.

Yukarıda bahsedildiği gibi tarih öncesi çağlardan, özellikle M.Ö. 4. bin yılsonlarından, itibaren yerleşim gören havzada orijini Doğu Anadolu Bölgesi olan ancak izlerine bu bölgede de rastladığımız coğrafi tanımla Karaz, etnik tanımla Hurri kültürünün örneklerini görmek mümkündür¹⁴.

⁸ Memiş 1989, 4.; Hititler hakkında daha geniş bilgi için bk., Dinçol 1982, 18 vd.; Memiş 1989, 24.; Kınal 1991, 82 vd.; Akurgal 1995, 53 vd.; Lloyd 1998, 25.; Umar 1999, 31.; Akurgal 1999, 49.; Alp 2000, 57 vdd.; Akurgal 2001, 53 vdd.; Sevin 2003, 174 vd.; Alp 2003, 42 vdd.

⁹ Memiş 1989, 4.; Urartular hakkında daha geniş bilgi için bk., Belli 1982, 139 vd.; Tarhan 1986, 285 vdd.; Erzen 1992, 24 vd.; Çilingiroğlu 1994, 24 vd.; Akurgal 1995, 175.; Lloyd 1998, 101.; Umar 1999, 198.; Akurgal 1999, 247. Sevin 2003, 201 vd.

¹⁰ Umar, Pontos kelimesinin köken ve anlamını açıklarken kelimenin Hellen dilinde *Deniz*, anlamına geldiğini, Pontos Euxenios kelimesinin ise Yunanlılar'ın Karadeniz'den çekindikleri için *Yabancılar Dost Deniz* anlamında kullandıklarını belirtir. Umar 2000, 1.

¹¹ Doğu Anadolu'ya verilen Armenia ismi Latin-Grek kaynaklarında görülür. Bölgeye verilen bu isimle Doğu Anadolu'nun coğrafyası kastedilmiştir.

¹² Strabon, XII. I. 4.; Umar 2000, 6.; Işık 2001, 11.

¹³ Herodotos, II. 104.; Işık 2001, 13.

¹⁴ Pehlivan 1994, 327.

Doğu Anadolu Bölgesinde, Erzurum yakınlarındaki Karaz¹⁵, Pulur¹⁶, Güzelova¹⁷ ve Sos¹⁸ kazılarında ortaya çıkan buluntular antik kaynaklarla paralellik gösterir. Bu kazılarda çam, ardıç ve meşe gibi ağaç çeşitlerine ayrıca çeşitli tahıl türlerine rastlanılmıştır. Yine Kalkolitik Çağın sonlarından itibaren orman ürünleri ölçüsüzce kullanılmış¹⁹ ve bölgeye yönelik istilalar sırasında acımasızca kesilen ağaçlar²⁰ bu tür formasyonlara telafisi olanaksız zararlar vermiştir. Bunun sonucu olarak ta bölge orman bakımından zayıflamıştır.

Kökten, yaptığı araştırmalar sırasında özellikle Bayburt Ovasının doğu kısımlarının arazi, bitki örtüsü ve iklim bakımından daha çok Orta Anadolu ile benzerlik gösterdiğinden bahseder²¹. Kökten, bu araştırmaları sırasında Karaz kültürü ile ortak özellikler taşıyan, Söğütlü (Hindi), Aksaçlı (Haşıye), Tepecik (Siptoros), Çayryolu (Sünür) ve Gökçedere (Pulur) höyüklerini tespit etmiştir²². Ayrıca Karaz kültürünün etkilerinin, bölgedeki doğal geçitler vasıtasıyla Bayburt ve çevresine ulaştığını savunur.

Bölgenin doğusunda Yusufeli ilçesi Demirköy (Nizgivan)'de yol yapımı esnasında bakır baltalar bulunurken, daha doğuda Artvin ili Arhavi ilçesi Balıklı köyünde Sazazkale ormanında bir mağarada tunçtan yapılmış baltalara da rastlanmıştır. Söz konusu buluntular Doğu Karadeniz'in tarih öncesi çağlarını aydınlatır niteliktedir. Nitekim Bittel, bu buluntuların Tunç Çağına ait olduğunu ifade etmektedir²³.

Bölgede yer alan şehirlerden en büyüğü ve en önemlisi Bayburt'tur. Bayburt Anadolu'nun kuzeydoğusunda, Çoruh Nehri kenarında ve denizden 1550 m yükseklikte kurulmuş bir şehirdir²⁴. İlk çağlarda Bayburt, Haldilerin

¹⁵ Koşay-Turfan 1959, 349-413.; Koşay 1984, 14-15.

¹⁶ Koşay-Vary 1964, 5-53.; Koşay 1964, 91-94.

¹⁷ Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1967, 5-26.

¹⁸ Sos Höyük kazısına Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü tarafından başlanmış daha sonra Erzurum Müze Müdürlüğü'nün katılımlı kazısı olarak devam etmiştir. Bk., Sagona et al 1995, 193-218.; Sagona et al 1996_a, 129-150.; Sagona et al 1996_b, 27-48.; Sagona et al 1997, 137-143.; Sagona et al 1998, 245-250.; Sagona-Sagona 2000, 143-144.; Sagona 2004, 379-480, 488, 494.; Sos Höyük 1996 yılı kazı çalışmalarına (Sagona et al 1997, 137-143). Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalından, Alpaslan CEYLAN'ın başkanlığını yaptığı, benimde içinde bulunduğum 10 kişilik bir ekip ile katıldık.

¹⁹ Ksenophon, IV. V. 26. Ksenophon, bölgeden geçerken gördüğü sebze ve tahılları şu şekilde tanımlamaktadır; "*Birçok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti*".

²⁰ Asur kralları Tiglath-plaser I. (M.Ö. 1115-1077) ve Salmanassar III. (M.Ö. 858-824)'ın sefer kayıtlarında bunun izlerini görmek mümkündür. Bk., LAR I, no: 236., "*oradaki ülkeye ulaşmak için* iki uçlu baltalarla yolu zorlukla açtım. Dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım"., LAR I, no: 604., "*Namdanu (ve) Merhişu Dağlarını geçtim. Güç yollardan zirvesi keskin bir hançer gibi gökyüzünü delen dağları mızraklarımla yarıp geçtim....*" Bu konuda ayrıca. bk., Erzen, 1992, 5.

²¹ Kökten 1944_a, 480.

²² Kökten 1944_b, 674 vd.; Kökten 1944_a, 480 vd.; Ayrıca bölgedeki höyükler ve Karaz kültürü ile benzerlikleri hakkında bk., Uslu 1980, 4 vdd.; Pehlivan 1994, 328.

²³ Bittel 1933, 150 vd.

²⁴ Tarkan 1974, 83.; Miroğlu 1975, 9.

(Khaldia) yaşadığı sahada yer almıştır²⁵. Sonraları Doğu Roma toprakları içerisine girmiş, Bizanslılar ülkelerini thema²⁶ denilen birçok idari kısma ayırınca Bayburt'ta kuzeydeki dağlık Khaldia teması sınırları içerisinde kalmıştır²⁷.

Bayburt, antik kaynaklardan Ksenophon'un, "Onbinlerin Dönüşü" adlı eserinde,

"...Yunanlılar, Taokhlar ülkesinden çıkınca dört plethron eninde olan Harpasos ırmağının kıyısına vardılar. Oradan günde yirmi parasang²⁸ aşırp Gymnias adlı zengin ve kalabalık bir şehre ulaştılar..."

olarak geçer. Burada ismi geçen Gymnias şehri artık Bayburt olarak bilinmektedir²⁹.

Günümüzde Bayburt'a bağlı ilçe merkezi durumundaki Aydıntepe, Eskiçağda ve Ortaçağda Bayburt kadar olmasa da önemli bir şehirdi. Nitekim eski adı Hart/Khart olan bu yerin hemen kuzeyinde Urartu dönemi ve sonrasında iskân gördüğü bilinen bir kale bulunmaktadır. Kale ortaçağ boyunca da varlığını sürdürmüş ve Trabzon-Bayburt yolunu kontrol altında tutması ile önem kazanmıştır³⁰.

Çoruh Nehri kenarında, yer alan bir başka önemli merkez ise İspir'dir³¹. Bu bölge Herodotos'ta Saspeir, Ksenophon'da Hesperit olarak geçmektedir. Herodotos, Saspeir'lerin sınırlarını çizerken,

"Kolkhis'den sonra Media'ya kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında tek bir ulus vardır, bunlar Saspeir'lerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır. Med'lerin üst yanında Saspeir'ler, Saspeir'lerin üstünde Kolkhis'liler ki bunlar Phasis ırmağının³² döküldüğü kuzey denizine (Karadeniz) kadar giderler..."

²⁵ Ksenophon, IV. III. 4.; Turan 1979, 365.; Özger 2001, 1.

²⁶ Thema, eyalet merkezi anlamındadır.

²⁷ Honigman 1970, 50 vd.; Konukçu 1992, 4.

²⁸ Parasang: Pers ölçüsüdür. Otuz stad, yani 5 kilometre 328 metredir.

²⁹ Ksenophon, IV. VII, 18-19.; Lehmann-Haupt 1931, 720.; Umar 1993, 300.; Pehlivan 1994, 327.; Umar 1999, 206.; Zehiroğlu 2000, 27.; Işık 2001, 132-133.; Bayburt adının kökeni hakkında bk., Umar 2000, 135-136.; Ortaçağda çeşitli kaynaklarda yer alan adı ile ilgili olarak bk., Karadeniz 1997, 6-8.; Özger 2001, 1.

³⁰ Lehmann-Haupt 1936 II/2, 719.; Konukçu 1992, 4.; Bilgin 2000, 17.; Ayrıca, Aydıntepe (Hart) adının tarihsel gelişimi için bk., Umar 1993, 306.

³¹ Ünsal 2000, 4 vd.

³² Buradaki Phasis, Aras Irmağı'nın kolu olan Pasin Çayı değil, günümüzde Gürcistan sınırlarında kalan Rion Irmağı'dır.

demektedir³³.

Ksenophon ise geçtiği ülkelerin krallarından bahsederken,

“...Hesperit’ler ve Phasian’lar ülkesinde Tribazos...”

ifadesini kullanır³⁴.

Sonraları kaynaklarda Sper olarak yer alan İspir, Bizans’ın en doğudaki sınır teması olarak karşımıza çıkmaktadır³⁵.

Bölgede yer alan bir başka şehir olan Yusufeli için bazı kaynaklar, burasının da, Tortum ve Oltu gibi Taokhlar ülkesi sınırları içerisinde yer aldığından bahseder³⁶.

Ksenophon eserinin bir bölümünde Taokh’ların ülkesinden,

“...beş günde otuz parasang aşım Taokh’lar ülkesine vardılar. Yiyecek sıkıntısı çekiliyordu, çünkü Taokh’lar, tüm yiyeceklerini içeri depoladıkları müstahkem mevkiilerde oturmaktaydılar...”

bu şekilde bahsederken eserin bir başka bölümünde bu bölge için,

“...bundan sonra Hellenler yüz ayak genişliğindeki Phasis ırmağı boyunca günde beş parasang ilerlediler, bu nehir bir plethron genişliğindeydi, buradan sonra iki günde on parasang giderek dağların ovaya inmek için aşılacak yerinde Taokh’lar ile karşılaştılar...”

ifadelerini kullanır³⁷.

Bölgenin özelliği dağlık bir alan olmasıdır. Bu durum antik yazarlardan Strabon tarafından,

“... zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerler olduğundan ve birçok yerleri derin dereler ve dik uçurumlarla temayüz ettiğinden büyük kaleler yapmağa çok elverişlidirler...”

³³ Herodotos, I, 104. IV, 37.; Bu konu ile ilgili olarak bk., Kırzioğlu 1992, 32.; Ünsal 2000, 16–17.; Işık 2001, 198.

³⁴ Ksenophon, VII. VIII. 25.

³⁵ Honigman 1970, 51.; Konukçu 1992, 6. İspir adının kökeni ve anlamı için bk., Umar 1993, 349.; Umar 2000, 170-171.;

³⁶ Kırzioğlu 1992, 77, 113, 193.; Kırzioğlu, Oltu, Tortum ve Yusufeli’nden başka Şenkaya ve Narman’ında Taokh’lar ülkesi sınırları içerisinde kaldığına işaret eder. Kırzioğlu 1976, 45, 171.

³⁷ Ksenophon, IV.VII. 1., IV. VI. 4-5.; Işık 2001, 132.

şeklinde açıklanarak bölge savunmasının son derece kolay gerçekleştiği de vurgulanır³⁸.

Yine aynı yazar eserinin bir başka kısmında, bölgedeki dağları Moskhia, Skydides ve Paryadros dağ silsileleri olarak isimlendirmektedir. Yukarı Kolkhisdeki Moskhia dağlarının çok kayalık olan Skydides dağları ile birleştiğini ve Paryadros dağlarının da Pontus'un doğu tarafını meydana getirdiğinden bahseder³⁹.

Antik kaynaklarda Paryadros Dağ silsileleri, günümüz coğrafyacıları tarafından ise Soğanlı, Rize ve Kaçkar Dağları olarak adlandırılan bu sıra dağlar, Bayburt'un kuzeyinden Artvin'in doğusuna kadar uzanan çok geniş bir alanda Çoruh Nehri'nin solunda yer alırlar. En yüksek tepesi ise Yusufeli yakınlarında Çoruh Nehri ile birleşen Barhal Çayının kaynağını aldığı Kaçkar Dağlarıdır. Bu dağlar, Doğu Anadolu Bölgesi ile Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümünü birbirinden ayırır.

Turan'a göre Bayburt, Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri ve yerleştikleri sahalardan biridir. Selçuklular Çoruh Nehri ve Parhar Dağlarına kadar bütün bölgeyi zapt etmişlerdir. Parhar kelimesi bu bölgede esen, bulut ve yağış getiren kuzey rüzgârı anlamında kullanılır. Kırzioğlu, Çoruh Nehri'nin kuzeyindeki bu dağlara adını verenlerin, M.Ö. II. yüzyılın sonlarında, Dağıstan'dan gelerek buraya yerleşen Bulgar Türkleri olduğunu belirtmektedir⁴⁰.

Nehirler, tüm insanların yaşantıları üzerinde önemli rol oynar ve oynamıştır. Günümüzde yerleşim yerleri, tarım alanları ve nüfus yoğunluğu nehirler ve dolayısıyla onların oluşturduğu geçitler ile doğal yollar çevresinde artış göstermektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi sınırları içindeki en büyük su kaynağı olan Çoruh Nehri hakkında antik kaynaklar ayrıntılı bilgi verirler. Ksenophon Çoruh Nehri ile ilgili olarak,

“...Hellenler Taokh'lar ülkesinden çıkınca dört plethron⁴¹ eninde olan Harpasos ırmağının kıyısına vardılar...”

ifadesini kullanır⁴². Daha sonra Çoruh Nehri Hesperitler⁴³/Saspierler⁴⁴ topraklarından geçer ve Kolkhis'i⁴⁵ de kat ederek sularını Karadeniz'e boşaltır.

³⁸ Strabon, XII, III, 28.; Bölgenin coğrafi yapısı ve stratejik önemi hakkında antik yazarlardan Ksenophon'un, dönüş yolu üzerindeki Pasinler (Phasian) 'den, Oltu (Taokh'lar ülkesi) çevresine ve oradan da Bayburt'a (Gymnias) kadar uzanan Çoruh depresyonu ile çevrede bulunan dağ geçitleri ve bölgedeki kaleler hakkındaki düşünce ve tespitleri Strabon tarafından doğrulandığı gibi günümüz coğrafyasıyla da paralellik göstermektedir.

³⁹ Strabon, XII, III, 18.

⁴⁰ Kırzioğlu 1976, 29.; Turan 1979, 365.; Kırzioğlu 1984, 80.

⁴¹ Bir Plethron: 100 Ayak, yaklaşık 29,6 m.dir.

Işık, Procopios'tan aldığı Çoruh Nehri ile ilgili kısmı şöyle aktarır:

“...Trapezus çok ünlü bir bölgedir. Buraların sağında Tzanika dağları yükselir. Buradan Tzanika dağlarından Boas nehri çıkar, akıntısı dağlık ve ormanlık bir bölgeyi geçtikten sonra Lazika bölgesi boyunca akar ve Pontus Euxeinos'a (Karadeniz) dökülür. Artık ismi Boas değildir. Denize yaklaştıkça bu adı kaybeder başka bir ad alır. Yolculuğunun geri kalanında yerliler ona Akampsis derler ve bu ismi kullanırlar. Çünkü artık denize girdikten sonra onu geçmek imkânsız olur burada sularını büyük bir kuvvet ve çabuklukla iter ve böylece denizin içinde uzun bir süre yol alır. Boas nehri için bundan çok daha fazlası söylenebilir...”⁴⁶.

Kırzioğlu, Ksenophon'un *Harpasos*, Procopios'un *Akampsis/Boas* olarak isimlendirdikleri Çoruh Nehri'ne bugünkü ismini verenlerin bu bölgeye bu isimle yerleşen Kıpçakların bir kolundan kaynaklandığını ifade eder⁴⁷.

Çoruh Havzası, maden kaynakları bakımından zengin olarak değerlendirilebileceğimiz bir alanda yer almaktadır. Havzanın neredeyse tamamında zengin bakır yatakları bulunmaktadır.

Modern araştırmalarla da kesinleştiği gibi bakır, demir, kurşun başta olmak üzere altın ve gümüş türünde değerli madenler çağlar boyu kullanılmıştır⁴⁸. Bu durum bölgenin stratejik ve ticari önemini artırmıştır⁴⁹.

Havzanın maden bakımından zengin oluşu Strabon'da şöyle açıklanmaktadır:

“...Karada madenler vardır, daha eski devirlerde gümüş madenleri de olduğu halde, bugün sadece demir madeni kalmıştır. Bu bölge olağanüstü dardır. Zira orman ve madenlerle dolu olan

⁴² Ksenophon, IV. VII. 18.; Ayrıca bu konu ile ilgili bk., Durmuş 1993, 36.; Durmuş 1997, 285.; Memiş 2005, 11.

⁴³ Ksenophon, VII. VIII. 25.

⁴⁴ Herodotos, I, 104. IV, 37.; Bu konu hakkında bk., Kırzioğlu 1992, 32.; Işık 2001, 198.

⁴⁵ Diauehi'nin kuzeydoğusundaki Kolkhis hakkındaki ilk yazılı belgeler, Sarduri II.'nin bu topraklara düzenlediği sefer kayıtlarıdır. König 1955-1957.; Kolkhis'in konumu hakkında bk., Herodotos, II. 104.; Ksenophon, IV, VIII, 8-9, 22-23.

⁴⁶ Işık 2001, 201.; Çoruh Nehri'ni Akampsis/Akampsis olarak adlandıran diğer çalışmalar için bk., Kinneir 1818, 352.; Tozer 1881, 423.; Bryer-Winfield 1985, 14-15, 54.; Grousset 2005, 18.

⁴⁷ Kırzioğlu 1984, 89.; Kırzioğlu 1992, 199.

⁴⁸ Tarkan 1973, 144.; Köse 1991, 286.; Atalay 1992, 352.

⁴⁹ Karadeniz sahilindeki kolonilerle Urartu arasındaki ticari faaliyete bağlı olarak pek çok Urartu malı Ege ve ötesine götürülmüştür. Slattery 1987, 1.; Birmingham 1961, 385.

dağlar bunun hemen üstündedir. Böylece madencilerin hayatlarını kazanabilmeleri için madenler burada bulunur... ”⁵⁰.

Doğu Karadeniz coğrafi saha itibari ile oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Dolayısıyla bu saha, tarihi yollarla diğer bölgelere bağlanmaktadır.

Bu bölge, Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden gelen doğal ve tarihi yolların birleştiği coğrafi alan üzerinde yer alır. Ayrıca, kuzey ve güneyde uzanan sıra dağlar tarihi İran-Trabzon⁵¹ transit yolunun geçmesini sağlar⁵².

Doğu Anadolu’yu ve Karadeniz’i birbirine bağlayan bu yolun ticari alanda ve doğu-batı arasındaki kültür iletişiminin kurulmasında önemli bir rol oynadığı açıktır. Bu yol Erzurum’dan başlayıp Aşkale’den sora kuzeybatıya yönelerek Kop geçidini aşarak Bayburt’a, daha sonra Vavuk geçidi-Gümüşhane-Zigana geçidi ile Trabzon’a ulaşır. Aynı yol sonraki dönemlerde Trabzon-Erzurum-Bayezid yolu olarak bilinir⁵³. Ayrıca, Karadeniz’i bir yay gibi kuşatan bu dağlar, Çoruh Vadisi ile Karadeniz’in kıyı düzlükleri arasında bir duvar gibi yükselirler ve doğu-batı yönünde uzanarak çoğu kez doğal yolların güzergâhını oluştururlar.

Söz konusu ana yolun dışında bölgeye ulaşan Trabzon-Sürmene-Bayburt, Trabzon-Of-Sürmene-Rize-İspir ve Erzurum-Oltu-Yusufeli-Artvin gibi başka bir takım yollarda mevcuttur. Ayrıca Çoruh Nehri vadisini takip eden Bayburt-İspir-Yusufeli yolu da günümüzde pek işlek olmamasına rağmen kısmen kullanılmaktadır⁵⁴.

Lehmann-Haupt, onbinlerin geri dönüş için kullandıkları geçitlerden birini gördüğünü, Çoruh, Fırat ve Aras Vadilerini bölen dağlar hakkındaki gözlemlerinin Ksenophon’un bölgedeki tespitleri ile paralellik gösterdiğinden bahsetmektedir⁵⁵.

Bu duruma bağlı olarak, Çoruh vadisini izleyerek Bayburt’a oradan da Thekhes adını verdikleri dağa ulaşıp Karadeniz’i gören Hellen askerlerinin doğal geçitleri kullandıkları bilinmektedir⁵⁶. Nitekim bu bölge, Urartu kayıtlarında geçit ülkeleri olarak tanımlanmaktadır⁵⁷.

Kuzeydoğu Anadolu Bölümü sınırları içinde kalan Doğu Karadeniz’in doğal yolları, askeri ve ticari amaçlarla çağlar boyunca kullanılmıştır. Karadeniz

⁵⁰ Strabon, XII. III. 19.

⁵¹ Kop ve Zigana geçitleri vasıtasıyla Karadeniz’e ulaşan yol, Erzurum-Trabzon yoludur.

⁵² Tarkan 1971, 115.; Koşay 1984, 11.; Çetin 1998, 1.; Lloyd 1998, 11.

⁵³ Özmenli 1996, 15.; Tozlu 1997, 33.

⁵⁴ Sinclair 1989 II, 269-270.; Tozlu 1997, XIII.; Nehir geçitlerinin tali yol olarak değerlendirilmesi hakkında bk., Gürsoy 1974, 25 vd.

⁵⁵ Lehmann-Haupt 1931, 730.

⁵⁶ Ksenophon, IV. VII. 19-26.

⁵⁷ Geçit Ülkeleri tanımının yer aldığı Yazılıtaş’ın konumu ve içeriği için bk., HChI no. 23; Melikishvili 1960, 36; Ayrıca bu konu hakkında bk., Sevin 1979, 103.; Belli 1982: 156.; Payne 1995, 39-40.; Ceylan 2001, 41.

limanlarına ulaşabilmek için başka güzergâhların düşünülmesi, tarihi gelişmelere ve modern coğrafya araştırmalarına da ters düşmektedir.

Bölgede varlığı artık bilinen çok sayıda kalenin varlığı buraların çok eskiden beri bir kullanıma açık olduğunu göstermektedir. Ayrıca, maden yataklarını kontrol altında bulundurabilmek ve kısa zamanda Karadeniz sahiline ulaşabilmek için bu yolların kullanılması kaçınılmaz olmuştur.

Sonuç olarak bölge, Kuzeydoğu Anadolu'nun iskân tarihi ile çağdaş doğal yol şebekesi üzerinde ve stratejik bir öneme sahiptir.

Doğu Karadeniz, M.Ö. IV. bin yılsonlarından itibaren Hurri kültürünün etki alanına girmiştir. Hitit kayıtlarına göre⁵⁸ M.Ö. 14. yüzyılın başından itibaren Hayaşa ve onunla birlikte anılan Azzi Krallığının Bayburt'tan Artvin'in doğusuna kadar uzanan coğrafyadaki çekirdek topraklarını oluşturmuştur. Bu bölgenin tarihinde önemli bir yer taşıyan Hayaşalılar, Hitit kayıtlarında yer almalarının sonucu olarak bölgenin tarihi çağlarının başlamasında etkili olmuşlardır.

Doğu Karadeniz'deki bu topraklar, M.Ö. 11. yüzyılda Asur krallarından Tiglath Plaser I. (M.Ö. 1115–1077) döneminde Daiaeni olarak isimlendirilirken, M.Ö. 9. yüzyılda Urartu krallarından Menua (M.Ö. 810–786) ve Argiştı I. (786–764)'e ait yazıtlarda Diauehi denmiştir⁵⁹. Argiştı I. Diauehi ülkesini Urartu Krallığına dâhil etmiş, sonraları Diauehi ülkesi, Urartu Krallığı'nın yıkılışına kadar (M.Ö. 585) idaresini bu devlete bırakmak zorunda kalmıştır⁶⁰.

Abstract : Related to the historical geography of Eastern Blacksea Region, this study gains more importance due to the geographic position of the region. The Region encloses the agricultural fields, water resources and natural passages which are necessary for the survival of mankind in the pre-historical era. As a result of this richness, the region was settled throughout the pre-historical period. Especially, it is possible to see the traces of Karaz Culture which survived during the Late Chalcolithic and Bronze Ages.

Eastern Blacksea Region introduced the historical period during the reign of Hayasa Kingdom (mid 2000s B.C.). The Hittite records on Hayasare the oldest documents related to the region. In addition, the rich natural sources of the district aroused the attention of Urartu as well. After completing the settlement stage, the Urartu tried to expand their borders in order to enclose the region. In Ancient documents, Eastern Blacksea region was called as Pontus and Kolkhis.

Key Words: Historical geography, Eastern Blacksea, Coruh.

⁵⁸ Ünal, Hitit hâkimiyetinin Erzincan ve Erzurum'a hiç giremediğinden, bu konuda kaynaklar ve coğrafi koşulların bütünüyle paralellik gösterdiğini belirtir. Hitit metinlerinde Doğu Anadolu ile ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Bölge hakkında bilgi veren yazılı kaynaklarda Azzi-Hayasa'nın nerede olduğu bilinmemektedir. Ancak vasal krallıkların durumuna bakarak Azzi-Hayasa Doğu Anadolu'nun Karadeniz'le olan sınırına konmaktadır. Ünal 2002, 157.

⁵⁹ Işıklı 2000, 52, 63.

⁶⁰ Pehlivan 1991_a, 29-30.; Pehlivan 1991_b, 30.; Pehlivan 1994, 327.

Kaynakça

- Akurgal 1995 E. Akurgal Anadolu Uygarlıkları, İzmir.
- Akurgal 1999 E. Akurgal Anadolu'nun Kültür Tarihi, Ankara.
- Akurgal 2001 E. Akurgal The Hattian and Hittite Civilizations, Ankara.
- Alp 2000 S. Alp Hitit Çağında Anadolu, Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar, İstanbul.
- Alp 2003 S. Alp Hitit Güneşi, Ankara.
- Atalay 1992 İ. Atalay Türkiye Coğrafyası, İzmir.
- Baykara 2000 T. Baykara Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara.
- Birmingham 1961 J. M. Birmingham "The Overland Route Across Anatolia in the Eight and Seventh Centuries, B.C." *AS XI*, 185-195.
- Bryer-Winfield 1985 A. Bryer-D. Winfield The Byzantine Monument and Topography of the Pontos I, Washington.
- Belli 1982 O. Belli "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 139-208.
- Bilgin 2000 M. Bilgin Doğu Karadeniz, Tarih Kültür İnsan, Trabzon.
- Bittel 1933 K. Bittel "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asarı Attika", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi I*, İstanbul, 150-156.
- Ceylan 2001 A. Ceylan Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum.
- Çetin 1998 K. Çetin Erzurum'un XIX Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Çilingiroğlu 1994 A. Çilingiroğlu Urartu Tarihi, İzmir.
- Demircioğlu 1993 H. Demircioğlu Roma Tarihi, Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar, Cilt I, Ankara.
- Dinçol 1982 A.M. Dinçol "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 18-120.

Durmuş 1993	İ. Durmuş	İskitler (Sakalar), Ankara.
Durmuş 1997	İ. Durmuş	“Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, <i>Belleten LXI /231</i> , 273-286.
Erzen 1992	A. Erzen	Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.
Grousset 2005	R. Grousset	Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi, Çev. S. Dolanoğlu, İstanbul.
Gürsoy 1974	C. Gürsoy	“Türkiye’nin Tabii Yolları”, <i>Türk Coğrafya Dergisi</i> 26, 24-30.
HChI	F.W. König	Handbuch der Chaldischen Inschriften Graz, 1955-1957.
Herodotos	Herodotos	Herodotos Tarihi, Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991.
Honigman 1970	E. Honigman	Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Çev. F. İşıltan, İstanbul.
Işık - 2001 Işıklı 2000	A. Işık M. Işıklı	Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Ankara. “M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Diauehi Krallığı”, <i>Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi</i> , Sayı 6, 49-72.
İzbırak 1984	R. İzbırak	Türkiye, İstanbul.
Karadeniz 1997	H.B. Karadeniz	“Bayburt Adı Hakkında” <i>Türk Dünyası Tarih Dergisi</i> 127 (Temmuz 1997), İstanbul, 6-8.
Kınal 1991	F. Kınal	Eski Anadolu Tarihi, Ankara.
Kırzioğlu 1976	M.F. Kırzioğlu	Osmanlının Kafkas Ellerini Fethi, Ankara.
Kırzioğlu 1984	M.F. Kırzioğlu	“Selçuklu Fetihlerinden (1064-1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları” Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984) Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Dairesi Yayımları: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara, 75-95.
Kırzioğlu 1992	M.F. Kırzioğlu	Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara.
Kinneir 1818	J.M. Kinneir	Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814; with Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand, London.

Konukçu 1992	E. Konukçu	Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara.
Koşay 1964	H.Z. Koşay	“Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)” <i>Atatürk Konferansları I</i> , Ankara, 91-94.
Koşay 1984	H.Z.Koşay	Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara.
Koşay- Turfan 1959	H.Z.Koşay K.Turfan	“Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, <i>Belleten</i> 23/91, Ankara, 349-413,
Koşay-Vary 1964	H.Z.Koşay- H.Vary	Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara.
Koşay-Vary 1967	H.Z.Koşay- H.Vary	Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961, Ankara
Kökten 1944 _a	İ.K. Kökten	“Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, <i>DTCFD</i> 3/5, 465-484.
Kökten 1944 _b	İ.K. Kökten	“Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, <i>Belleten</i> 8/32, 659-680.
König 1955–1957	F.W. König	Handbuch der Chaldischen Inschriften Graz,
Köse 1991	A. Köse	İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
Ksenophon	Ksenophon	Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), Çev. T.Gökçol, İstanbul, 1998.
LAR I-II	D.D.Luckenbill	Ancient Records of Assyria and Babilonya I-II (ARAB I-II), New York, 1968.
Lehmann- Haupt 1931	C.F.Lehmann- Haupt	Armenien Einst und Jetzt II-2, Berlin.
Lloyd 1998	S. Lloyd	Türkiye’nin Tarihi, Çev. E. Varinlioğlu, Ankara.
Melikisvili 1960	G.A.Melikisvili	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
Memiş 1989	E.Memiş	Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya,
Memiş 1990	E.Memiş	Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya.
Memiş 2005	E. Memiş	İskitlerin Tarihi, Konya.
Miroğlu 1975	İ. Miroğlu	XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul.

Özger 2001	Y. Özger	Temettüat Defterlerine Göre Bayburt ve Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
Özmenli 1996	M. Özmenli	Eskiçağ'da Gümüşhane ve Bayburt, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
Payne 1995	M. R. Payne	Urartu Yazılı Belgeler Katalogu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
Pehlivan 1991 _a	M. Pehlivan	"Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", <i>Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> Sayı 2, Cilt 2, Van, 27-50.
Pehlivan 1991 _b	M. Pehlivan	Hayasa (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum.
Pehlivan 1994	M. Pehlivan	"Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi" Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988), Ankara, 327-345.
Ramsay 1960	W.M. Ramsay	Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Çev. M. Pektaş, İstanbul.
Sagona et al. 1995	A. Sagona- C. Sagona- H. Özkorucuklu	"Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report", <i>AS 45</i> , London., 93-218.
Sagona et al. 1996 _a	A. Sagona- C. Sagona- H. Özkorucuklu	"Excavations at Sos Höyük-1994", <i>KST XVII/I</i> , 129-150,
Sagona et al. 1996 _b	A.Sagona- M.Erkmen- C.Sagona-I. Thomas	"Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report" <i>AS 46</i> , 27-48.
Sagona et al. 1997	A. Sagona- M. Erkmen- C. Sagona	"Excavations at Sos Höyük-1995", <i>KST XVIII/I</i> , 137-143.
Sagona et al. 1998	A. Sagona- M. Erkmen- C. Sagona	"Excavations at Sos Höyük, 1996", <i>KST XIX/I</i> , 245-250.
Sagona- Sagona 2000	A. Sagona- C. Sagona	"Excavations at Sos Höyük, 1998", <i>KST XXI/I</i> , 143-144.

Sagona 2004	A.Sagona	“Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia”, <i>Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour Charles Burney</i> , Edited By A. Sagona, Peeters, 475-538.
Sevin 1979	V. Sevin	Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.
Sevin 2003	V. Sevin	Anadolu Arkeolojisi, İstanbul.
Sevin 2001	V. Sevin	Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara.
Sinclair 1989	T.A. Sinclair	Eastern Turkey: An Arhitectural and Archaeological Survey, Volume 2, London.
Slattery 1987	D.J.G. Slattery	"Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", <i>Al-Rafıdan VIII</i> , 1-30.
Strabon	Strabon	Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), Çev. A. Pekman, İstanbul.
Tanoğlu 1969	A. Tanoğlu	Nüfus ve Yerleşme, Cilt I, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı: 45, İstanbul.
Tarhan 1986	M.T.Tarhan	"Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", <i>TT. Kong. 9</i> , Ankara, 285-301.
Tarkan 1971	M.T.Tarkan	Yukarı Kelkit ve Çoruh Havzası, Erzurum.
Tarkan 1973	M.T.Tarkan	Orta ve Aşağı Çoruh Havzası, Ankara.
Tarkan 1974	M.T.Tarkan	“Bayburt’un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri” <i>Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi</i> , Sayı 5 Ekim 1972, Erzurum, 83–88.
Tozer 1881	H.F. Tozer	Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London.
Tozlu 1997	S. Tozlu	Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.

Tunçdilek 1986	N.Tunçdilek	Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3367, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 4, İstanbul.
Turan 1979	O. Turan	“Bayburt” <i>İslam Ansiklopedisi II</i> , İstanbul, 365–367.
UKN	G.A.Melikisvili	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova, 1960.
Umar 1993	B. Umar	Türkiyede Tarihsel Yer Adları, İstanbul.
Umar 1999	B. Umar	İlkçağda Türkiye Halkı, İstanbul.
Umar 2000	B. Umar	Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos), Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması, İstanbul.
Uslu 1980	G.(Akagün) Uslu	Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri, İstanbul.
Ünal 2002	A. Ünal	Hititler Devrinde Anadolu I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Ünsal 2000	V. Ünsal	Eskiçağ’da İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
Yücel 1987	T. Yücel	Türkiye Coğrafyası, Ankara.
Zehiroğlu 2000	A.M. Zehiroğlu	Antik Çağda Doğu Karadeniz, İstanbul.